

kutsal olan ve olmayan: “işte bütün mesele” bu mu?

çiçek ilengiz

Dağdaki Keçi, Gökteki Ay, Sudaki Balık sergisinde rezzan gümgüm bizleri insanın doğanın yalnızca bir parçası olduğu bir ekolojik kurgunun Dersim’de somutlaşan deneyimi üzerinden egemenlik, biyoçeşitlilik ve kültürel çeşitlilik üzerine düşünmeye davet ediyor. Bu yazıda sergideki işlerinin beni götürdüğü bir soru üzerine -biraz da- sesli düşüneceğim: Dersim’in ötekileştirilme ve marjinalleştirilme tarihini kutsal olanı gündelik olandan ayırıştırma tarihi olarak okuyabilir miyiz?

Dersim halkı, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yüzyılından itibaren sistematik olarak “kutsal olmayanı kutsal kabul ettiği” gerekçesiyle, dağa taşta tapan, dönemin hegemonik dinî ve yönetsel formlarına modern yapıyla uyumlanmayı reddederek karşı duran bir topluluk olarak etiketleniyor.¹ Etiketlerin renkleri ve şekilleri ise kullanılanın o anda harekete geçirmek istediği ırkçılık ve ayrımcılık dozuna göre değişiklik gösteriyor. Kimi zaman bölgede konuşulan Kurmanci ve Kırmancî, “dağ Türkçesi” olarak adlandırılarak yazılı kültürün sözlü kültür üzerindeki hâkimiyetini arkasına alarak Kürt halkının tarihini yok sayıyor. Kimi zaman çapulculuk ve “dağa taşta tapan” kavramları, otorite ve dinî kurumsallaşma yokluğunu uydurarak soykırım dahil katliamlara meşru zemin hazırlıyor. Devletin egemenliğine farklı katliamlar arasında süreklilik kurarak vurgu yapılmak istendiğinde ise, Ermeni Soykırımı’nda (Dersim halkının devletle işbirliği yapmaması sayesinde) hayatta kalmış Ermenilere atıf yapılarak, “Ermeni etkisinde kalan Kürt-Aleviler” öznesi kurgulanıp bu etiketler çeşitlendiriliyor. Dolaşıma her ne kadar merkezî yönetimler tarafından sokulmuş olsalar da söz konusu etiketlerin kullandığı gelişmişlik ölçütleri, farklı dönemlerde farklı politik, kültürel ve etnik toplulukların kendi egemenliklerini tanımlamak adına kendi meşreplerince kullanabildiği Dersim etiketleri olarak karşımıza çıkıyor.

dağ keçileri, avcılar, hafıza

Bu etiketin egemenlik kurmada kutsal olan ve olmayan arasında ayırım yapmadaki rolünü “Dağdaki Keçi” video-işine odaklanarak irdeleyeceğim. “Dağdaki Keçi” videosu Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu gerekçesiyle korunma altına alınan yaban keçilerinin avlanmasına dair açılan ihaleye dikkat çekiyor. 2020 yılı Haziran ayında Elazığ Tarım ve Orman Bölge Müdürlüğü, Malatya, Tunceli, Kahramanmaraş ve Sivas illerinde av turizmi kapsamında dağ keçileri, çengel boynuzlu dağ keçileri ve kızıl geyikler için resmî ifadeyle “avlattırma ihalesi” açtı.² Farklı mecralarda gösterilen çaba sonucunda³ “yaban keçisi ihalesine yönelik sosyal, inanç, kaçak avcılık, yaban keçisi popülasyonu ve güvenlik açısından yerinde inceleme yapılarak bir rapor hazırlanması uygun” görüldü ve ihale ilan edildikten kısa bir süre sonra ucu açık bir şekilde ertelendi. Gerekçe, merkezî yönetimlerin, Kürtlerin ve Alevilerin yoğun yaşadığı bölgeler ve özel olarak da Dersim ile ilgili rapor üretme geleneğinin devamı niteliğinde. Aynı zamanda bu zamana kadar hazırlanmış sayısız raporun “sosyal, inanç ve güvenlik” açısından bu coğrafyayı anlamaya yetmemiş olduğunun da göstergesi.⁴ Bugüne dek yazılmış tüm raporlara rağmen bilinmeyen, anlaşılamayan ve hep yabancı kalınan ne olduğuna ekolojik bir perspektiften baktığımızda nelerle karşılaşabileceğimizin harika bir seçkisini sunuyor “Dağdaki Keçi” videosu.

Üzerine baraj kurma fantezilerinin '38 planlamalarından itibaren kendini gösterdiği⁵ Munzur Nehri'nin gürül gürül akışına tanıklığımızla başlıyor video. Soykırım öncesi Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgelerden olan Halvori Gözeleri, Munzur dağlarında yaşayan dağ keçilerinin taşlık alandaki dansını izleyiciyle buluşturarak devam ediyor. Avlanma ihalesiyle ilgili yapılan mülakatların anlaticılığında bir dağ keçisinin büyük bir seçicilikle otladığını görüyoruz. İlk görüşmecinin sesi, izleyiciyi bölgedeki inancın iyi ve kötü kabul ettiklerinin beraberinde getirdiği yükü tanıttırıyor. Dağ keçilerinin avlanmasını "büyük günah" olarak nitelendirerek bu günahın bedelini katilin değilse bile katilin soyunu devam ettirenlerin ödeyeceğini belirterek, keçilerin Dersim'in kutsal dünyasının bir parçası olduğunu ifade ediyor. Bu kutsallık tasvirinin yaşamsal döngüleri, bireyin zamanının ötesine geçiyor ve kuşaklar arası bedel aktarımını kapsayan bir zaman anlayışına işaret ediyor. Bu zamansallık, bünyesinde, cezası çekilmemiş insanlık suçlarının adaletle buluşması için süregiden politik mücadelelerin de kuşaktan kuşağa aktarılışını barındırıyor. İnkâr ve cezasızlık politikalarındaki ısrar, bedelleri kuşaktan kuşağa aktarırken, adaletle buluşma arzusu da suçun işlendiği ânı aşarak havada asılı kalmış bedellerle birlikte günümüze ulaşıyor. Böylece her kuşak, cezasız kalmış olan insanlık suçlarının sonuçlarını miras edinerek hayata gözlerini açıyor, kendi maruz kaldığı şiddet ve parçası olduğu mücadele deneyimlerini ortak akla ekleyerek Dersim aidiyetini yeniden kurguluyor.

İkinci görüşmeci Hasan Hüseyin Irmak, anlatısına 70'li yıllarda yaşanan bir dağ keçisi avıyla başlıyor. Paylaştığı av anısı, kutsiyetin sınırlarını çizmenin yerel aktörler tarafından da bir gelişmişlik ölçütü olarak görüldüğünü ortaya koyuyor. Çıkılacak bir keçi avına kendisinin de davet edilmesi üzerine kararsızlığını "yazıktır, günahdır" diye dile getirdiğinde, bu tip çekincelerinin "gerici olduğu" gerekçesiyle dikkate alınmadığını ve nihayetinde ava katılmaya karar verdiğini ifade ediyor. 70'li yıllar Dersim kolektif hafızasında, Dersim inanç sistemine '38 sonrası vurulan ikinci büyük darbe olarak çıkar. Yaygın olarak kullanılan deyişimle "Dersim'in sol hareketlere kan pompaladığı" bir dönem olan 70'li yıllar, bir yandan Alevi deyişlerinin ve türkülerinin sol jargonla içiçe geçmesine, diğer yandan da kutsal soylar ve kutsal mekân kültürleri etrafında örgütlenmiş olan inanç sisteminin feodal, yani gerici bulunarak sol tahayyül tarafından reddedildiğine şahitlik etti. Irmak'ın 70'li yıllara ait olduğunun altını çizdiği bu anısındaki avcılarının, sol siyasete mensup arkadaşları olduğunu düşünmek fantazi ürünü olmayacaktır.

Irmak ava çıkmadan önceki gece uykuya dalmadan, Dersim inancında önemli bir yere sahip olan Hızır'la anlaşma yaptığını belirterek anısını anlatmaya devam ediyor. Bu anlaşmaya göre Hızır eğer keçileri vurması için rıza vermiyorsa avı önleyecek. Av süresince Hızır anlaşmaya uygun biçimde keçilerin Irmak tarafından vurulmasını engeller; kurşunlar keçilere ulaşmaz. Av akşamı Hızır, Irmak'ın rüyasında görünür ve "ben seni davarıma çoban yaptım, sen ne hakla davarıma kastedersin" diye hiddetle çıkışarak insanla hayvan arasındaki tahakküm ilişkisini reddeden bir öğretinin altını çizer. Irmak, 70'li yıllara ait anısından yola çıkarak ilişki kurduğu güncel keçi avı ihalesine dair "suçun takipçisi olacağız" derken, kutsal kabul edilen doğanın yalnızca devlet eliyle açılmış ihalelerle katledilmediğini de bizlere hatırlatır.

çobandan nebre: Mizur'dan Munzur'a

Üçüncü görüşmeci Hatice Çorman ise Dersim inancındaki kutsallık algısının Xızır ve Düzgün Bava (Kemerê Duzgı / Bava Duzgı)⁶ gibi büyük ruhlar, kutsal Munzur nehri ve dağ keçisi gibi doğal bileşenler ve de insanları birbirlerinden ayrı düşünmeye izin vermediğinin altını çizerek, hepsinin ortak bir varoluş hâlinin farklı bileşenleri olduğunu vurgulayarak, izleyiciyi serginin geri kalanını gezmek üzere uğurlar. Videonun başında ve sonunda gördüğümüz Munzur nehrinin oluşum miti, insanların, hayvanların, dağ ve nehrin birlikte var oldukları kutsal ekolojinin egemenlikle çekişmeli ilişkisini açık bir biçimde resmeder. Bugün resmî adıyla Munzur olarak anılan nehrin oluşum miti, genç bir çoban olan Mizur'un dönüşüm hikâyesidir. Mizur bir ağanın yanında çalışmaktadır. Ağasının Hacca gittiği dönemde, hanımına gidip ağasının canının helva istediğini, şayet yaparsa kendisinin götüreceğini söyler. Hanım, Mizur'un canının helva istediğini düşünerek helvayı yapıp kendisine

verir. Mizur helvayı aldıktan bir süre sonra ortadan kaybolur. Geri döndüğünde hanıma, ağaya helvayı ulaştırdığını söylese de bu uzun yolu kendi başına bu kadar kısa zamanda gidip gelemeyeceği için, hanım inanmaz fakat ses de çıkarmaz. Ağanın hacdan dönüşünde herkes kendisini karşılamak için toplandığında, “esas hacı ben değilim Mizur” diyerek kendisini ziyarete geldiğini anlattığında Mizur, zaman ve mekânı aşan bir hızda hareket edebildiği kerameti bilinir hâle geldiği için utanarak topluluktan kaçır. Kaçarken elindeki kovadan dökülen süttten bugünkü Munzur nehri ve gözeler bölgesi oluşur. Muzir ise dağlarda kaybolur, sır olur.

Munzur efsanesi farklı biçimlerde anlatıla geliyor, farklı temalara odaklananlar farklı detayları öne çıkararak analize girişiyor. Benim tartışmaya açmak istediğim, kutsal olan ve olmayan arasındaki sınırın yeniden çizilme anlarında yaşanan gerilimin, egemenliğin temelinde yattığı savı. Bu yalnızca merkezî otoriteyle yaşanan karşılaşmalarda değil, yerelde otorite kurmaya yeltenen farklı politik aktörlerin de giriştiği bir sınır çizme harbi. Videoda duyduğumuz üçüncü görüşmecinin, dağ keçisinin Munzur nehrine dönüşen Mizur’la birbirinden bağımsız düşünülemediği vurgusunun altında büyük bir mitolojik repertuvar yatıyor. Benim gibi Dersim’e dışarıdan bakanlarda ilk etapta şok etkisi yaratan bu mitolojik külliyatı birarada tutan doğa, insan ve kutsallık algısı, egemenlik kavramını oluşturmada kullandığımız kategorik ayrımları radikal biçimde ters yüz edecek bir güce sahip. İnsanların kendi aralarındaki bağları anlamada türlü güçlüklerle cebelleştiği bir zamanda, tüm canlılar arasındaki bağlantıyı sürekli biçimde aktif tutan bir kutsallık ideali karşısında, merkezî otoritenin kendi varlık gerekçesini ve kurduğu tahakküm ilişkilerini sarstığı için devamlı saldırıya geçmesi kaçınılmaz hâle gelmektedir diyebilir miyiz? Başka bir deyişle, insanın doğayla kurduğu ilişkide kutsallığın eşit dağıldığı bir toplumsal düzen idealine, insanın doğa üzerine kurduğu hâkimiyeti ve tahakküm ilişkilerini normalleştirerek entegre etme çabasının tarihine, Dersim inanç sisteminin marjinalleştirilme hikâyesi diyebilir miyiz?

rüyalar ve gerçekler

Bu soruları yalnızca Dersim’in merkezî otoriteler tarafından nasıl algılanageldiğine bakarak cevaplamak bizlere tutunacak mitik anlatılar verebilir. Doğanın “iklim krizi” ismini koyduğumuz isyanına güç vermek adına, Dersim’in kutsal ekoloji mitlerinin yayılmasına ön ayak olmak hiç de fena olmayabilir. Mitlerin anlatageldiği radikal doğa-insan ilişkisinde Ocak sistemine bakmak ise bizlere insanın insan üzerindeki egemenliği konusunda farklı bir tablo sunar. Feminist antropolog Dilşa Deniz, Mizur’un sır olmayı tercih ettiğini Ocak yapısı üzerinden örgütlenmiş olan kutsal soyların bölgede hâkimiyet kurması olarak yorumluyor.⁷ Munzur Nehri mitinin zamansallığını referans aldığımızda, Dersim Aleviliği veya Raa Haqi inancı olarak adlandırılan inanç sisteminin temel taşlarından biri olan Ocak sisteminin, insan ve doğa arasındaki eşit kutsal dağılımı, pir soyları ve talipler arasındaki eşitsiz dağılımla birleştirerek bugünkü inanç sistemini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Farklı Ocakların kuruluş mitlerine ev sahipliği yapan mekânların kutsallıkları, Ocakların hikâyeleriyle çerçelendiğinde, bu merkezlerin kendi içindeki hiyerarşik yapının doğayla kurulan ilişkilere de yansıtıldığını gözlemliyoruz.

Günümüzde ise kutsalın yeniden tanımlanması ve çerçelenmesinde rol oynayan başka bir kurumsal aktör var: Cemevleri. Kutsal mekânlardaki ritüellerin cemevi dedelerince kendi otoritelerine rakip olarak görülmesi ve kutsal mekânlara Cemevleri inşa ederek Dersim’in kutsal doğasıyla daha barışık pozisyonlar almaya çalışılması da aslında egemenlik kurma arzusunun somutlaştığı farklı sınır çizme girişimleri.⁸

Pratikte deneyimlenmesi her ne kadar farklı egemenlik kurma arayışları tarafından (merkezî otorite, devrimci tahayyül, Alevi kurumları ve kendi ilericiğini kurumsallık yokluğu üzerinden tanımlamaya ihtiyaç duyagelen her tür politik öznelik) türlü biçimlerde etiketlenerek zorlaştırılmış da olsa, Dersim, Türkiye sınırları içerisinde doğayla insanın kurduğu bağlantıyı eşit bir kutsal dağılımda görme idealini canlı tutan tek bölge. rezzan gümgüm’ün Dersim’in taşı toprağıyla hemhâl oluş görsellerinin, doğa ve insan ilişkisindeki tahakkümün başaşağı çevrilebileceği idealinin gücüyle rüyalarda ve gerçeklerde bizleri buluşturması dileğiyle.

¹ Osmanlı İmparatorluğu döneminde Dersim ile ilgili yazılmış raporlar için bkz. Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç. *Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzale-i Vahşet, Tashih-i Itikad ve Tasfiye-i Ezhan 1880-1913*, İstanbul: Kitap Yayınları, 2013.

² T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, "15. Bölge Müdürlüğü 15 Parti Halinde Toplam 31 Adet Yaban Keçisi, 2 Adet Çengel Boynuzlu Dağ Keçisi ve 2 Adet Kızıl Geyik Acente Kotalarının Avlattırılması İşİ İhale İlanı" <https://bolge10.tarimorman.gov.tr/Duyuru/138/15-Bolge-Mudurlugu-15-Parti-Halinde-Toplam-31-Adet-Yaban-Kecisi-2-Adet-Cengel-Boynuzlu-Dag-Kecisi-Ve-2-Adet-Kizil-Geyik-Acente-Kotalarinin-Avlattirilmesi-Isi-Ihale-Ilani> erişim tarihi Nisan, 2023.

³ Avlatma ihalesine karşı yürütülen mücadelenin detaylarına dair bkz. Bia Haber Merkezi, "Dersim'de 17 Dağ Keçisinin Avlanması için İhale Açıldı" <https://bianet.org/kurdi/hayvan-haklari/227233-dersim-de-17-dag-kecisinin-avlanmasi-icin-ihale-acildi> erişim tarihi 20 Nisan, 2023.

⁴ Cumhuriyet tarihi boyunca yazılmış Dersim raporlarına dair bkz. Bulut, F. *Dersim Raporları: İnceleme*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2005.

⁵ Beşikçi, İ. *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2013 [1990].

⁶ Videoda Düzgün Baba olarak anılan kutsal mekânın tarihine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Gültekin, A. K. *Kutsal Mekanın Yeniden Üretimi: Kemere Duzgi'dan Düzgün Baba'ya Dersim Aleviliğinde Müzakereler ve Kültür Örüntüleri*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2020.

⁷ Deniz, D. *Yol/Re: Dersim İnanç Sembolizmi: Antropolojik Bir Yaklaşım*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012. Benzer bir yorum için bkz. Gezik, E. *Geçmiş ve Tarih Arasında Alevi Hafızasını Tanımlamak*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

⁸ Gültekin, A. K. "Cemevi mi Ziyaret (Jiar) mi? Dersim'de Mekânın 'Kutsal' Halleri" (2016) *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 2016, no. 11 içinde, Ankara: 2016.